“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA ADOLATLI SHOH SIYMOSI

J.A.Lutfullayev
JDPU dotsent v.b

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonining g‘oyasi va mavzusi, shoir asarlarida adolatli shoh masalasi, xususan, “Hayrat ul-abror” dostonida („Salotin bobida”) adolatli shoh siymosining aks ettirilishi xususida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Badiiy asar g‘oyasi, badiiy asar mavzusi, maqolat, hikoyat, didaktika, axloqiy-ta’limiy asar.*

“Hayrat ul-abror” dostonidagi adolatli shoh soymosini obrazlar talqinida ko‘rsatib bera olish ko‘p jihatdan o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq. Eng muhim nuqtalarni, masalan, Amir Temur va Husayn Boyqaro bilan bog‘liq baytlarni darsda birgalikda ko‘rish har jihatdan maqsadga muvofiq.ular haqidagi gap sohibqiron uzugidagi “rosti” (rostlik)ning to‘g‘rilik, adolat haqiqat kabi keng ma’nolardan unumli foydalanadi va o‘z zamonasiga , Husayn Boyqaroga olib kelib bog‘laydi. Shu munosabat bilan keltirilgan shoir tashbeh (o‘xshatish)lari, ko‘hna moziy kitobidan olingan rivoyatlari, xususanSulaymon payg‘ambar bilan bog‘liq naqllar sharhlansa, o‘quvchining sirli va boy Sharq ma’naviy olamini anglashi osonlashadi.

“Xamsa” dostonlarining eng jozib zarvaraqlarini adolat haqidagi satrlar tashkil etadi. Adolat - Sharq shoirlari qizg‘in va astoydil kuylab kelgan mavzu. Sharq gumanizmining joni va qoni. Xalqparvar shoirlar mamlakat obodonligi, el-ulus to‘qligi, osoyishta-tinch xayotini, madaniy-ma’rifiy taraqqiyotini ko‘p hollarda adolatli shoh faoliyatiga bog‘lab tushuntirganlar.

Alisher Navoiy faqat shohlarga nasixat etishni maqsad qilmagan, chunki “Hayrat ul-abror”ning mazkur masalaga bag‘ishlangan uchinchi maqolati umumiy shoh va shohlik, adolat va zulm muammolari ustida tanqidiy mulohaza yuritish tarzida yozilgan bo‘lib, bobning atamasi ham shunga muvofiqdir:”Salotimn bobidakim, “Innalloxa ya’muru bil-adli val-exson” amri bila haq subxonaxu va taolo xusravliq xudin alarning xulofati boshig‘a qo‘ydikim, adolatlari “ayn”ning chashmai zuloli mulk bo‘stonin serob qilg‘ay, to bu bo‘stondin amniyat va farog‘at gullari ochilg‘ay va alar zulm bog‘ida may ichib gul socharlar, balki maydin ham dam o‘zgacha gul ocharlar”. Bu jumlaning hozirgi tilga “tarjimasi” quyidagicha: “Sultonlar haqidakim, “chindan ham ma’murlik adlu exson biladur” amri bilan Olloh taolo podshohlik tojin ularning xalifalik (merosiy xukmfarmonlik) boshiga shuning uchun qo‘ydiki, ularning adolatli bulog‘i mamlakat bog‘ini yashnatsin, toki bu chamanda omonlik va xotirjamlik gullari ochilsa, lekin ular zulm bog‘ida may ichib, har tomonga gul sochadilar, balki mastlikdan har dam noxush qiliqlar qiladilar”.

Keltirilgan baytlar ana shu ma’noning she’riy tavsifidir. Shohning rutbasi baland, tojining shavkati falak avjiga yetadi, hamma unga havas bilan qaraydi, davron uning qadrini shunday baland etgan ekan, lekin u bu oliy masnadning talablari ham borligini esda tutishi lozim odamlar taqdiri, yurt taqdiri shohga qaram qilib qo‘yilgan:

Xalqni oldinga qilib notavon,
Barchasiga ayladi xukmung ravon.
Xizmatinga elni zabun ayladi ,
Qadrlarin oldinga nigun ayladi.[1]

Bu fikrni Nizomiyda ko‘rgan edik, ammo Nizomiy mana shunday ko‘tarinki ta’rifdan keyin, ey, shoh, lekin sen ham tuproqdansan va xalq oldida javobgarsan, buni unutma degan bo‘lsa, Navoiy bu fikrni mana bu tarzda rivojlantiradi:

Bil bunikim , sen dog‘i bir bandasen,
Ko‘pragidan ojizu afgandasen.
Ermas alar tufrog‘u sen nuri pok ,
Xilqat alarg‘au senga tiyra xok,

[1] Alisher Navoiy. “Xamsa” , tanqidiy matn . Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T, “FAN”, 1960-yil, 58-bet.

Barcha javorix bila a’zoda teng,
Surati nav’iyu xayuloda teng.[2]

O‘zlarini Xudoning soyasi , payg‘ambarlar merosxo‘ri, oddiy “qora” xalqdan ustun deb hisoblab, qolgan odamlarni oyoq uchi bilan ko‘rsatgan shohu shahzodalar hukmi qonun bo‘lgan bir zamonda ulug‘ Navoiy shunday fikrni bayon etadi. Bu faqat shohlarga emas, barcha “aslzodalarga” tegishli gap edi. Gumanist shoir bu toifani faqat “oddiy odamlar” bilan teng deb hisoblaydi, balki ulardan ko‘p jihatdan past, ojiz deb hisoblaydi. Zotan, bu haqiqat” axir biror podsho, biror “aslzoda” don sepib, ombor to‘ldiradimi yoki ketmon yasab dehqon ishini yengillashtiradigan hunarni egallaydimi? Yo‘q. Ular jamiyat boyligini ko‘paytirishga zarracha hissa qo‘shmaydilar, qo‘shishga intilmaydilar ham. Lekin shoh kerak .Buni Navoiy bilardi, shu bilan birga shohga uning “ojizligi”, qolgan xalq bilan barobar bir oddiy inson ekanini eslatib turish zarurligini ham bilardi. Oddiy fuqaroni, adlu insof, odob, xushxulqlik, taqvo, ibodatda ham shohlardan baland qo‘yadi.

Shohlik-vazifa , sen uni halol bajarishing haqni nohaqdan ajratib, adolat qilishing shart- Navoiyning talabi shu podshohlardan. Podshoh uchun adolatli bo‘lishdan, raiyatparvarlikdan ko‘ra ortiqroq fazilat yo‘q. O‘zbek shoiri o‘z salaflariga qo‘shilib, agar shoh fuqaro g‘amini yesa, fuqaro ham podshoh atrofida jipslashadi, og‘ir damda yordam beradi, degan g‘oyani bayon etadi.

Qo‘yni sho‘bon asramasa oyu yil,
Och bo‘rilar ta’masidur bori bil.
Boqmasa dehqon chamanin tunu kun,
Nahli tarin angla qurug‘on o‘tin.
Bo‘rini dagi galadin dur qil,
Suv beribon bog‘ni ma’mur qil.[1]

Podshohning vazifasi ana shunday belgilangan, bu o‘z ichiga o‘sha zamonning adolat haqidagi tushunchasini ham oladi. Ammo, afsuski, deb davom ettiradi mushoxadasini Navoiy, hamma shohlar bu qoidaga roiya qilmaydilar, uning o‘rniga zulmu bedodni joriy etadilar, elni xonavayron, ko‘ngillarini esa ozurda, zada qiladilar.

Alisher Navoiy zolim shoxning bazmi jamshidini batafsil tasvirlaydi. Bu ajablanarli emas. Zero, uning o‘zi bunday tunu kun cho‘zilgan bazmu jamshidlarni, surunkali mayxo‘rliklar, bexuda sarflangan mablag‘larni ko‘p ko‘rgan edi.

Navoiy aksarlarini jamlash, ko‘chirtirish, asrab avaylashga shaxsan sultonning o‘zi jonbozlik qiladi. Buni Navoiy devonlari so‘z boshida mamnunlik bilan qayd etadi. Atoqli olim Izzat Sulton ta’kidlaganidek, “ Xusayn Boyqaro uchun Navoiy va uning buyuk asari, Jomiy asarlari bilan bir qatorda, davrning bezagi va ular davr podshoxning faxri edi.”

To‘g‘ri, Xusayn Boyqaroning mayxo‘rligi Navoiyga yoqmagan, uning o‘g‘illari bilan janjallashib yurishi, saroydagi notinch muxit xam, shoir qalbini zirqaratib, bezovta qilgan. Lekin shularga qaramay Navoiy Xusayn Boyqaroni salbiy podshox tipi, zolim kishi deb tilga olmaydi. Aksincha, Xusayn Boyqaroda o‘z orzularining ko‘p jixatlarini topadi. Xusayn Boyqaro –mard va rind, “shoxu darvesh” tabiatli odam, uning saxiyligi, ilmu odobga moyilligi, ko‘ngilda turkiy she’riyatni yaratish ishtiyoqi borligi Navoiyni rag‘batlantirgan. Shuning uchun “Xayrat ul-abror”dagi zolim shox ta’rifini Xusayn Boyqaroga nisbat berib, tatbiq qilolmaymiz. Bundan tashqari dostonda Xusayn Boyqaroga bag‘ishlangan maxsus bob borki, unda Navoiy sultonning olijanob xislatlarini bib-bir ko‘rsatib bergan.

Navoiy tasviriga ko‘ra, Xusayn Boyqaro “Salotin xaylining sarafrozi va xavqin mulkining ganj pardozi”, ya’ni sultonlarning eng afzali va xonlar mulkini xikmat bilan bezagan kishi. An’anaviy madxiya barobarida Navoiy sultonning real, bor shaxsiy sifatlarini tilgaolib o‘tadi. Avvalo, shuki, sulton Xusayn urushlarda qaxramonlik ko‘rsatgan moxir jangchi va lashkarboshi , mard inson:

Razm kuni bo‘lsa temur ichra g‘arq,
Javshani zarkor qadam to ba farq.

[2] Alisher Navoiy. “Xamsa” , tanqidiy matn . Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T, “FAN”, 1960-yil, 59-bet.
[1] Alisher Navoiy. “Xamsa” , tanqidiy matn . Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T, “FAN”, 1960-yil, 59-bet.

Rost xazon barglari suv aro,
Yoki aduv chexrasi ko‘zgu aro.
Tig‘i temur panja aro chun tutub,
Tig‘i xamono bu temurdin butub...
Chun tushubon nayza aduv farqiga,
O‘xshabon ul laxza balo barqig‘a.[1]

Necha martalab, son jihatidan ko‘p dushmanga xamla qilib, tirqiratib qochirgan, oti Raxsh kabi tezkor, tig‘i yashinday zarbali. Ikkinchidan, Xusayn Boyqaro saxovati bilan ajralib turgan.

Bodi xazondek dirami zar sochib,
Abri baxoriy kibi gavxar sochib.

Xusayn Boyqaro saltanati davrida Xirot ilm, ma’rifat markaziga aylandi, ulug‘ asrlar yaratildi. Bu tarixiy xaqiqatni inkor etish mumkin emas. Xusayn Boyqaroning adolat posboni ekanligini ko‘rsatish uchun Alisher Navoiy uchinchi “maqolat” dan keyin bir xikoyat keltiriladi. Unda tasvirlanishicha, Xusayn Boyqaro Xorazm va Qipchoq dashtlarida “qozoqilik” qilib yurganda, ko‘p dushmanlarni qirgan edi. Podsholik taxtini egallagandan keyin:

Adl eshigin elga kushod ayladi,
Taxt uza o‘ltirdiyu dod ayladi.
Tuzdi buzuqlarni imorat bila ,
Zulmni daf’ etti adolat bila.[1]

Bundan foydalangan mazlumlar insof istab sulton xuzuriga kela boshlaydilar. Bir kuni sayrga chiqqan paytda bir kampir sulton yo‘lini tutib, ey shariat qo‘riqchisi bo‘lgan shox, sening menga jabring o‘tgan, istaymanki, shariat qozisi oldida javob bersang, deydi. Sulton ko‘nadi va ikkalasi “qoziyi islom xuzuriga azm” qiladilar. Kampir da’vo qilib deydiki, sulton

Xusayn Boyqaro “qozoqilik” vaqtida yakkayu yagona jigargo‘sham-bolamni o‘ldirgan eding, shunig xunini talab qilaman. Qozi kampirga ikkita kishini guvoxlikka olib kelishini so‘raydi, kampir sultonni tanigan va voqeadan xabardor ikkita taniqli odamlardan guvoxlikka keltirib, fikrini o‘tkazadi. Sulton gunoxiga iqror bo‘ladi. Shariat qozisi bunda yo xun to‘lovi yoki jonga jon xukm chiqaradi.[2]

Gar yigitim qildi fido jon sanga,
Men qari joni dog‘i qurbon sanga.

Bu hikoyat orqali Navoiy sulton Xusayinni zolim podsholarga qarama-qarshi qo‘ygani, ularni sulton Xusayn Boyqarodek odil shohlardan ibrat olishi lozimligi aniq ko‘rinib turibdi.

Hikoyatda qozi haqidagi fikrlar ham g‘oyat muxim, chunki shoir shariatning adolat posboni ekani, qozi ham sulton Xusayn taxt egasi bo‘lishiga qaramay, shariatdan bir qadam chekinmaganini ko‘rsatadi.

Xulosa shuki, Alisher Navoiyda salbiy xususiyatli shohlarning zolimligini ko‘rsatish, tanqid qilish barobarida adolatli shohlar obrazini yaratgan, masalaga ikki tomondan yondashib fikr yuritgan. Ikkinchi xulosa shuki, Navoiyda podshoga oddiy odam sifatida qarab, uning ma’naviy kamolot haqida gapiradi, shohning ma’naviyati yetuk bo‘lsa, unda dunyoga munosabat yaxshilikka qarab o‘zgaradi. Shu tariqa, Alisher Navoiyning odil shoh va adolat haqidagi qarashlari Nizomiy va Xusrav Dehlaviy qarashlarining bevosita rivoji, o‘tkirlashuvi, zamonga qarab aktuallashuvini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, bu qarashlarning umumiy mazmuni bizni shoh va adolat haqidagi fikrlar ham kelib-kelib odamiylik, inson siyratiga taqalmoqda, degan xulosaga olib keladi. Saltanat muammosi umumgumanistik fikrlar, g‘oyalarning ichiga olib hal qilingan.

[1] Amir Xusrav Dexlaviy. “Matla’ul anvor”. Составление киритического текста и предисловие Тахира Ахмед огли Магеррамова . Вступителъная стстъя Г. Ю. Алиева, “Наука”, М., 1975 г., 39-б.
2.Alisher Navoiy. “Xamsa” , tanqidiy matn . Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T, “FAN”, 1960-yil, 62-bet.
3 Alisher Navoiy. “Xamsa” , tanqidiy matn . Nashrga tayyorlovchi P. SHamsiev. T, “FAN”, 1960-yil, 74-bet.